

Folytatjuk a magyar közgazdasági gondolat 1989 utáni sorsáról szóló fejtegetések tavaly áprilisban megkezdett közlését. E számunkban Fertő Imre az agrárgazdaságtan elszalasztott lehetőségeit vizsgálja, a vitát elindító Kovács János Mátyás közbeszólásában a kelet-európai közgazdasági gondolkodás hasznáról tesz fel kérdéseket.

Fertő Imre

Elszalasztott lehetőség és/vagy elhalasztott paradigmaváltás?

A magyar agrárgazdaságtan a kilencvenes években

Ebben a rövid írásban a teljesség igénye nélkül a hazai agrárgazdaságtani kutatásokat igyekszünk áttekinteni.¹ Azt vizsgáljuk, hogyan fejlődött a magyar agrárgazdasági gondolat a rendszerváltozás után, mennyiben nyomták rá bélyegüket a kutatásokra a szocialista örökség máig élő elemei, illetve hogyan sikerült az agrárgazdaságtan főáramának eszközeit alkalmazni az átmenet elemzése során. Másképpen fogalmazva: a hazai kutatók inkább a „régie életlen baltával”, vagy egy „új stíhl fűrésszel” próbáltak utat vágni a felmerült problémák sűrűjében.

Mielőtt ezekre a kérdésekre választ keresnénk, tisztázni kell, mit is értünk egyáltalán agrárgazdaságtanon. A főáramú tankönyvek az agrárgazdaságtant alkalmazott gazdaságtanként szokták definiálni, amely az alapvető közgazdasági elvek érvényesülését vizsgálja a mezőgazdaságban, illetve a közgazdaságtan eszközeivel igyekszik választ találni a mezőgazdaság problémáira. Az agrárgazdaságtan a következő főbb területeket foglalja magában:² farmmenedzsment, agrármarketing, mezőgazdasági fejlődéstudomány, agrárpolitika, mezőgazdasági pénzügyek, természeti erőforrások gazdaságtana. Az elmúlt évtizedekben az agrárgazdaságtan fejlődésére elsősorban az volt jellemző, hogy a kutatók a közgazdaságtan egyéb területein – elsősorban a neoklasszikus mikroökonómia, az alkalmazott jóléti gazdaságtan, az új intézményi közgazdaságtan, a fejlődés gazdaságtana, a nemzetközi gazdaságtan – elért elméleti eredmények segítségével igyekeztek választ találni a mezőgazdaságban előforduló jelenségek teoretikus magyarázatára, illetve értelmezésére, és nem törekedtek sajátos külön agrárelmélet megalkotására. Ugyanakkor a mezőgazdasággal foglalkozó empirikus vizsgálatok során mindig törekedtek az ökonometria legújabb eredményeinek alkalmazására.

¹ Szemlénkben elsősorban a folyóiratokban megjelent írásokra és a különböző kiadóknál megjelent könyvekre támaszkodunk. Igyekeztünk a jellemző álláspontokat képviselő munkákat bemutatni, amely nem jelenti azt, hogy más szerzők nem képviseltek volna hasonló véleményt egy-egy kérdésben. Előre is elnézést kérünk azoktól, akik kifelejtve érzik magukat. Ugyanakkor tematikailag a terjedelmi korlátok miatt is kellett korlátozni az áttekintést. Ezúton mondok köszönetet *Elek Sándornak*, *Lányi Kamillának* és *Mohácsi Kálmánnak* az írás korábbi változataihoz fűzött értékes megjegyzéseikért. Természetesen a cikkben megfogalmazott minden állításért a szerzőnek kell vállalni a felelősséget.

² A nyugat-európai és az egyesült államokbeli egyetemi tanmenetekben.

Cikkünkben először áttekintjük a szocialista agrárgazdaságtan legfontosabb jellemzőit, kitérve az elmúlt évtizedek agrárfejlődésének eltérő megítélésére. Ezután bemutatjuk az átmenet agrárgazdaságtanának fontosabb kutatási irányait és az eddigi eredményeket, a különböző álláspontok ütköztetésével. Külön foglalkozunk két, hazai szempontból örökzöld téma rövid nemzetközi reflexiójával: az üzemnagyság kérdésével a földreform kapcsán, valamint az állam szerepével a mezőgazdaságban. Végezetül összegezzük, hol tart most a hazai agrárgazdaságtan, és melyek a jövő kilátásai.

A szocialista örökség

A szocializmus agrárgazdaságtanát az elmúlt évtizedekben sajátos féloldalasság jellemezte: inkább empirikus, mint elméleti érdeklődésű, többnyire mikro-, mint makroszemléletű volt. Elméleti érdeklődése nagyrészt kimerült a mezőgazdasági nagyüzemek vezetéséhez, illetve az ott felmerülő problémák megoldásához szükséges ismeretek iránt. A mezőgazdasági nagyüzemek tervszerű gazdálkodásához szükséges közgazdasági divatok és újdonságok ezért mindig átszivárogtak. Ez történt a hatvanas évek végén a lineáris programozás, az operációkutatás, majd később a rendszerelmélet és a döntési modellek esetében (például *Fekete és szerzőtársai* [1977], *Csáki* [1981]). Néhányan bekapcsolódtak az agrárpolitika nemzetközi modellezésébe, amelyek először a világelelmzési válsággal, majd a nemzetközi agrárkereskedelem liberalizálásával foglalkoztak (például *Csáki–Rabár* [1990]). A szocialista agrárfejlődés (azon belül a mezőgazdaság iparosodásának) elméleti értelmezésére azonban csak néhány elszórt kísérlet történt: egyrészt Kautsky „Agrarfrage”-jének tükrében (*Komló* [1982]), másrészt a növekedésemleletek szemszögéből (*Juhász* [1973]).

A szocialista agrárelmélet inkább az ideológiai problémák iránt volt fogékony, ilyen kérdések foglalkoztatták például: egyenrangú forma-e a szövetkezeti tulajdon és az állami tulajdon, vállalkozásnak lehet-e tekinteni a termelőszövetkezeteket, továbbá nyílik vagy éppen csukódik az agrárrolló. Az ilyen vitákban – ha szükség volt rá – egyszer a termelőszövetkezetek kellően szocialisták voltak, mikor az állami gazdaságokkal vagy a háztájival hasonlították őket össze, majd később komoly szocialista vállalkozásokká lettek, ha az iparvállalatokról volt szó. Ezeknek a vitáknak nemcsak ideologikus töltete volt, hanem „makroökonómiai” vetülete is, mivel komoly szerepet játszottak a költségvetési erőforrásokért folytatott harcban a mezőgazdaságon belül, valamint az agrárszektor és a többi ágazat között.

Az agrárgazdasági kutatások azonban döntően empirikusak voltak, a szocialista valóság, azon belül is elsősorban a mezőgazdasági nagyüzemek működésének megismerésére, az élelmiszer-gazdaságban kialakuló sajátos tervgazdasági vertikális integráció, az agráripari komplexumok vizsgálatára irányultak. A mezőgazdasági kistermelés kutatása csak annyiban volt érdekes, ha a szocialista nagyüzem integrálta őket. Azonban a kistermelés önmagában vett kutatása „tudományosan” érdektelen és ideológiailag veszélyes volt, néhány elszánt agrárközgazdász (*Tóth* [1982]) mellett elsősorban a falu-, illetve agrárszociológusok (*Juhász* [1982]) érdeklődésére tarthatott inkább számot.

A magyar mezőgazdaság a hetvenes és nyolcvanas években a szocialista rendszer sikerágazatának számított. A siker mércéje az volt, hogy a többi szocialista országhoz képest a magyar mezőgazdaság nemcsak önellátó volt, hanem termelésének egyharmadát exportálta. Az ötéves tervek során végrehajtott különféle modernizációs programok eredményeképpen a termelés mennyiségi mutatói a nemzetközi élvonalba kerültek (*Gazdag* [1992]). A nyolcvanas évek közepére ezért a hazai kutatók többsége úgy vélte, hogy a hazai mezőgazdaság világszínvonalú – következésképpen, szemben például az iparral,

további reformokra nincs szükség. Nem zavarta a szocialista nagyüzem felkent tudósainak az öntudatát, hogy ez az „aranykorban” sem volt igaz. A nyolcvanas években elvégzett vizsgálatok tanúsága szerint ugyanis a magyar mezőgazdaság hatékonysága európai összehasonlításban is csak közepes színvonalú volt (*Németh-Rózsa-Vita* [1986], *Rózsa-Vita* [1988]).

Az agrárius közhangulatot azonban évtizedeken át döntően a „folytatjuk jól bevált agrárpolitikánkat” szelleme hatotta át. A szocialista agrárfejlődés védelmezőinek véleménye szerint ugyanis az agrárszektor számára nem a szervezeti (tulajdon-)forma volt az alapkérdés, hanem a költségvetési elvonás mértéke (például *Sántha* [1989]). Ebben az álláspontban jól tükröződött az agráros közhangulat sajátos „konzervatív reformizmus”. A nyolcvanas években a nagyüzemekben végrehajtott különböző belső vállalkozáskísérletek (például Baksa, Szentes, Bordány) jelezték, hogy az adott jogi kereteken belül már nem lehetséges a továbblépés, ezért egyre erősödött a nagyobb vállalati autonómia követelése. A politika azonban nem engedte, hogy „széjjel hordják az évtizedek alatt felhalmozott közös vagyont”, ezért a szövetkezeti közös tulajdon dogmája a politikai rendszerváltozásig érintetlen maradt. Míg a „reformerek” vállalati szinten igényelték a piaci viszonyokat: azaz döntsön a verseny a termelőeszközöket – mindenekelőtt a földhasználatot – monopolizáló nagyüzemek és az azokhoz csak korlátozottan hozzáférő kisüzemek között, addig az állami támogatás követelése magától értetődő maradt, hiszen „Nyugaton is támogatják a mezőgazdaságot”.

Néhányan azonban már akkor is felvetették, hogy a keleti piacokra épített agrárstratégia elhibázott (*Lányi* [1984], [1985]), a nagyüzemi gazdálkodás gyakorlata a világ mezőgazdaságának fejlődésével ellentétes irányú (*Kopátsy* [1986]), sőt a magyar agrárfejlődés zsákutcába jutott (*Juhász* [1988]). A korszak empirikus kutatási eredményeit összefoglaló könyv már címében is (Válaszúton az agrárpolitika) érzékeltette, hogy a korábbi agrárpolitika megújulásra szorul (*Sipos-Halmi* [1988]). A nyolcvanas évek végén megkezdődött politikai változások, az agrárkérdésnek földkérdésre való leszűkítése azonban továbbra is a szőnyeg alatt tartották a korábban odasöpört, kibeszéletlen elméleti kérdéseket (például a szocialista agrárfejlődés viszonya a nyugati fejleményekhez). Másrészt már az átmenet első problémáinak jelentkezésekor megindult az egykori sikerágazat „eredményeinek” megvédése a „méltatlan támadásokkal” szemben, kevésbé eufemisztikusan fogalmazva: a múlt megszépítő ártértékelése. Így vált hirtelen a „magyar modell a mezőgazdaságban tevékenykedők: tudósok, az agrárértelmiség és a parasztság közös leleményévé a politikával szemben” (*Varga Gy.* [1990]). Pedig korántsem az agráriusok sajátos szabadságharcáról volt szó a korlátolt politikusokkal szemben, hanem egyszerűen a mezőgazdasághoz kapcsolódó eltérő érdekű gazdasági és társadalmi csoportok harcáról (*Gaál* [1990]).

Az agrárgazdaságtan bevezetőben adott definíciójából láthatjuk, hogy a szocialista agrárgazdaságtan tárgyán kívül maradt a nyugati főáram elméleti problémáinak döntő többsége. A tervgazdaság működése – és ebből következően a hazai kutatók – szempontjából érdektelenek voltak azok a témák, amelyek például az agrárfejlődés-elmélet eredményeit, a mezőgazdasági terménypiacok (árutőzsde és az aukciós piacok) működését vagy a mezőgazdasági árképzés sajátosságait feszegették. A hazai termelésközpontú agrárgazdaságtani gondolkodás számára nemcsak az agrárpolitikai intézkedések jóléti elemzése, hanem az agrárgazdaságtan újabb, az uralkodó ideológiát érintetlenül hagyó eredményei maradtak idegenek. Így kimaradtak a mikroökonómia újabb fejleményei (a bizonytalanság és a kockázat melletti döntések), amelyek egyre fontosabbak a farmerek döntéseinek elemzésében, vagy az információ közgazdaságtanából származó kérdések (erkölcsi kockázat, kontraszelekció), amelyek a mezőgazdasági hitelpiacok és a terménybiztosítás működési zavarainak megértéséhez járultak hozzá (például *Helmberger-Chavas*

[1996] és Hoff–Braverman–Stiglitz [1993]). De említhetjük a neoinstitucionalista elmélet (tranzakciós költségek, kollektív cselekvés, járadékvadászat, a közösségi választások elmélete) eredményeit is, amelyek segítségével kielégítőbb módon lehet elemezni az agrárpolitika döntéshozatali mechanizmusait és eszközeinek redisztribúciós hatásait, vagy a mezőgazdasági szervezetek működését (például Bardhan [1989], Binswanger–Rosenzweig [1986], Gardner [1987] Roumasset [1995]).

Az átmenet agrárgazdaságtana

A piacgazdaságra való átmenet a mezőgazdaságban jó alkalmat teremtett (volna) arra, hogy az agrárközgazdászok leszámolva korábbi ideológiai tabuikkal, immár elfogulatlanul folytassák munkájukat. Elérkezett végre az idő arra, hogy a szocialista ballasztokkal terhelt agrárpolitikai tételeknek a mindenkori helyzethez történő aktualizálása helyett immár tényleg agrárgazdaságtannal is foglalkozzanak. Kegyelmi pillanat jött el, ugyanis a kutatók számára a politikailag érdekes témák egyben tudományosan is tartalmasnak bizonyulhattak, ugyanakkor a politikusok is tudhatták volna hasznosítani a kutatások eredményeit. Ehhez azonban a következő problémákkal kellett volna szembenézni. Miért bukott meg a szocialista gazdaság, benne a „világhírű”, a nagyüzem–kisüzem kényszer-szimbiózisára épült hazai agrárrendszer? Igaz-e a nagyüzemi mezőgazdaság felsőbbrendűsége a túlnyomórészt családi munkaerőre épülő nyugati farmgazdaságokkal szemben? Az átmenet kihívásai ugyanakkor számos új, korábban nem kutat(hat)ott téma feldolgozását igényelték. A teljesség igénye nélkül néhányat megemlítünk, amelyek az átmenet szempontjából is fontosak (lettek volna): a mezőgazdaság piaci intézményrendszerének a felépítése és működésének sajátosságai; az állam szerepének újraértékelése a mezőgazdaságban; az agrárpolitikai intézkedések jóléti elemzése; a mezőgazdaság szerepe a gazdasági fejlődésben, a mezőgazdasági háztartások modelljei. Az agrárgazdaságtan korábban említett elméleti eredményei hozzájárul(hat)tak volna az átmenet számos jelenségének jobb megértéséhez: például a mezőgazdasági termelés jelentős visszaesése utáni alig észlelhető növekedés; a mezőgazdasági piacszabályozás kudarcai; az agrárlobby újbóli megerősödése; a mezőgazdasági termelők magatartása. A legerősebb igény – amelyet a fentiekkel szemben nem az intellektuális érdeklődés, hanem az Európai Unióhoz való integrációs törekvéseink kényszerítettek ki – az EU közös agrárpolitikájával (CAP) való foglalkozás iránt mutatkozott. Az elmúlt években folytatott agrárgazdasági kutatások három nagy téma köré csoportosíthatók: a piacgazdaságra való átmenet problémái, ezen belül is elsősorban a földkérdés és az állam szerepe a mezőgazdaságban; a mezőgazdasági piacok szabályozása, valamint az Európai Unióhoz való csatlakozás kérdései.

A földkérdés

A politikai és a „szakmai” indulatok leginkább a mezőgazdaság átalakulásának, illetve annak következményeinek, mindenekelőtt a mezőgazdasági termelés jelentős visszaesésének megítélése körül emelkedtek magas hőfokra. A fenti összetett problémahalmaz értékelésén belül is különösen a földtulajdon kérdése, illetve a mezőgazdasági termelőszövetkezetek átalakulása váltott ki erős érzelmeket. A földkérdés kárpótlás, illetve a reprivatizáció formájában elképzelt megoldása ironikus módon egy táborba terelte a nagyüzemi modell legfőbb védelmezőit és annak korábban legelszántabb kritikussait. Miután tudományos viták helyett továbbra is elsősorban agrárpolitikázás zajlott, ezért számos, a földreformhoz kapcsolódó tudományos probléma is elsikkadt. A kárpótlásnak mint a

földtulajdonreform eszközének majdnem minden egyebet elsőpró bírálatra félrelökött néhány, a szocialista agrárfejlődés védelmezői számára kényelmetlen, több évtizedes kérdést. Miért maradtak fenn, és váltak meghatározóvá a családi gazdaságok a fejlett országok mezőgazdaságában a neoklasszikus és marxista próféciaik ellenére? (*Schmitt* [1989].) A kérdést általánosabban megfogalmazva: miért kicsik a farmok az ipari vállalkozásokhoz képest (*Johnson–Ruttan* [1994]); miért nem jellemzőek a hierarchizált üzemszerkezeti formák a mezőgazdaságban (*Hayami–Otsuka* [1993]).

A földkérdés megértését tovább nehezítette, hogy a szocialista és a fejlett országok mezőgazdasági struktúráját leíró fogalmak használata, illetve értelmezése meglehetősen konfúzus (lásd *Fehér–Bálint* [1991], *Fehér* [1992], *Cseresné* [1991], [1992] vitáját). A szocializmusban háztáji és kisegítő gazdaságoknak nevezett üzemek hirtelen családi vagy magángazdaságokká váltak, és egyben a hatékonyságot, a múltba révedést szimbolizálták. A korábbi nagyüzemek, illetve utódszervezeteik azonban továbbra is a modernizációt jelképezték az optimális üzemnagyság és a növekvő skáláhozadéki nem mondott fogalmainak egyoldalú bővükörében élő szakemberek számára. Történt ez annak ellenére, hogy már *Donáth* [1978] vizsgálatai is rámutattak arra, hogy a hetvenes évek termelőszövetkezet-összevonási kampányai – a korabeli döntéshozók szándékaival ellentétesen – nem járultak hozzá a hatékonyság növekedéséhez a mezőgazdasági nagyüzemekben. Az üzemnagyság és a hatékonyság közötti kapcsolatokkal foglalkozó empirikus vizsgálatokat összegző tanulmányok, a hazai közhiedelemmel ellentétben, nem támasztották alá a két változó közötti lineáris kapcsolatot. A fejlődő országok esetében inkább fordított (*Binswanger–Deninger–Feder* [1995]), míg a fejlett országokban csak az állattenyésztés bizonyos ágazataiban találtak pozitív kapcsolatot az üzemméret és a hatékonyság között (*Hallam* [1993]). Másképpen fogalmazva, a területnagyság és a hatékonyság közötti kapcsolat nem bizonyított. Sőt a magyarhoz hasonló duális agrárszerkezettel rendelkező fejlődő országok esetében inkább inverz kapcsolat áll fenn. Ugyanakkor a vizsgálatok rámutattak arra, hogy a hatékonyságot az adott üzem területnagyságánál lényegesen jobban befolyásolja a farmerek szaktudása, a mezőgazdasági áru piacokhoz, illetve a tőkepiacokhoz való hozzáférés. Az agrárstruktúrákkal kapcsolatos elméleti és empirikus eredmények feldolgozása azonban még csak kezdeti stádiumban van. Ennek keretében sor került a tranzakciós költségek szerepének bemutatására a mezőgazdasági struktúra alakulásában (*Szakál* [1994]) és a vertikális koordináció kialakulásában (*Fertő* [1996b]), a mezőgazdasági háztartások alapmodelljeinek ismertetésére (*Szép* [1994]), a mezőgazdasági fejlődésemélet néhány fontosabb eredményének leírására (*Lányi* [1992a]), valamint a részmunkaidős gazdaságok súlyának és szerepének hangsúlyozására a fejlett országok mezőgazdaságában (*Elek* [1991]).

A földkérdés kárpótlás formájában való megoldása egyöntetű elutasításra talált a hazai agrárközgazdászok körében, azonban a kritikák hangsúlyaikban alapvetően különböztek egymástól. A véleménykülönbségek gyökere az egykori szocialista sikertörténethez való viszonyban, illetve a kíváncsnak tartott jövőképben rejlett. Az egyik értelmezés szerint a nyolcvanas évek második felére a magyar mezőgazdaság egyre mélyülő válságba került, amely nemcsak valamilyen részkörülménnyel (agrárrolló, helytelen árarányokkal, a hazai és a világpiaci árak eltéréseiből, azaz alapvetően jövedelemelosztási kérdések), hanem alapvetően üzemszerkezeti, pénzügyi-hatékonysági, termékszerkezeti és értékesítési gondokkal magyarázható (*Brooks–Guash–Braverman–Csáki* [1991], *Fertő–Juhász–Mohácsi* [1991], *Gaál* [1990], *Lányi* [1992b], *Sipos–Halmai* [1991], [1993]). A másik vélemény szerint a magyar mezőgazdaság alapvetően jó úton járt az elmúlt évtizedekben, egy hatékony, versenyképes ágazat alakult ki, a bajok gyökere elsősorban a kedvezőtlenül megváltozott külső körülményekre vezethetők vissza, nem pedig a mezőgazdaság működésének belső problémáira (*Keserű* [1993], *Mocsáry* [1994], *Varga Gy.* [1990]). Az agrárválság

eltérő diagnózisainak megfelelően a kárpótlás megítélése is különböző volt. Noha a szakmai közvélemény, mint említettük, egyértelműen elutasította a kárpótlást, az első véleményt képviselők úgy vélték, hogy a kárpótlás létező probléma, nevezetesen a földkérdés nem túl gyakorlatias, sőt az adott körülmények között meglehetősen szerencsétlen megoldása. A másik interpretáció már azt is sejtetni engedte, hogy a tulajdonviszonyok körül lényegében semmi alapvető probléma nem volt a mezőgazdaságban, ezért „fölösleges volt a korábban jól működő nagyüzemeket szétverni” (*Benet* [1995], *Kendőzetlenül...* [1995]).

Míg a kárpótlás, illetve a földkérdés rendezése körüli vita még mindig nem csitult el, a mezőgazdasági földtulajdonviszonyok átalakulásának hatásait vizsgáló KSH-felmérések számos, korábban nem várt fejleményre mutattak rá (*Harcsa* [1994], [1996], *Németh-Vati* [1995]). Egyrészt az eddigi folyamatok arra utalnak, hogy a konzervatív kormányzat elképzeléseivel és vágyaival szemben a családi gazdaságok nem váltak a hazai agrárstruktúra meghatározó elemeivé, a volt nagyüzemek utódszervezeteinek a súlya továbbra is fontos maradt. Ugyanakkor a kárpótlás révén jelentős réteg tudott élni a lehetőségekkel, és fogott mezőgazdasági tevékenységbe. Ez a csoport azonban csak részben rekrutálódott a háztájiból kinövő, korábban is mezőgazdasági vállalkozással foglalkozókból. Másik részük a nagyüzemekből kivált elit vállalkozásaiból származik. A földtulajdonviszonyok elaprózódása a várakozásokkal szemben nem vezetett a földtulajdon használatának hasonló változásához, az üzemrendszer alapvető átalakulásához.

A mezőgazdaság átalakulásának hatásai

A posztszocialista átalakulást, akár a gazdaság más ágazataiban, a mezőgazdaságban is a termelés jelentős arányú csökkenése kísérte. A mezőgazdasági termelés 1989–1993 közötti drasztikus visszaesésének értékelése, illetve okainak megítélése szintén különböző. A helyzet súlyosságát néhányan úgy érzékeltették, hogy a termelés csökkenését a Nagy Válság idején lezajlott folyamatokhoz hasonlították (*Harcsa-Kovács-Szelényi* [1994]). A visszaesés egyik lehetséges magyarázata szerint a bajok fő oka az 1990–1994 között folytatott alapvetően hibás, a családi gazdaságok elavult ideológiáját képviselő agrárpolitika, amely lerombolta a „magyar mezőgazdasági csoda” alappilléreit. A mezőgazdasági támogatások erőteljes csökkentése, a piaci viszonyok (ár- és külkereskedelemliberalizálás) hirtelen ráengedése a mezőgazdaságra, a földtulajdonviszonyok megbolygatása, az agráröllő kinyílása – tetéztve mindez a keleti piacok összeomlásával és a belső kereslet jelentős visszaesésével – szükségszerűen vezetett a termelés csökkenéséhez (*Horváth* [1992]).

A másik interpretáció, amely elismeri az előbbi vélemény részleges igazságtartalmát, arra helyezi inkább a hangsúlyt, hogy a mezőgazdaság esetében is transzformációs válságról, a piaci folyamatokhoz való alkalmazkodás fájdalmas következményeiről van inkább szó, amelyért nem kizárólagosan a helytelen agrárpolitika a bűnös. Másképpen fogalmazva, a mezőgazdasági termelés visszaesése elkerülhetetlen volt akár a gazdaság egyéb ágazatait, akár a környező országokban lezajlott folyamatokat tekintjük. A kérdés inkább az, mennyiben volt szükségszerű a termelés ilyen nagy arányú csökkenése, és miképpen tudta az agrárpolitika menedzselni az átalakulási folyamatot. Meg kell jegyezni, hogy az átmenet agrárpolitikája nem tekinthető sajátos magyar útnak, hiszen a régió többi országában is a különbözőségek ellenére hasonló agrárpolitikát folytattak (*Csáki* [1994] és *Fertő* [1994]). A hazai agrárpolitika tevékenysége egyrészt a mezőgazdasági üzemrendszer átalakítására, másrészt a mezőgazdasági termékpiacon folyamatosan fellépő miniválságok kezelésére irányult (*Juhász-Mohácsi* [1993]), ezért nem tudta megfelelő módon ellensúlyozni a makrokörülmények kedvezőtlen hatásait, sőt működésének bizonyos elemei tovább súlyosbították a mezőgazdaságban kialakult problémákat.

Az állam szerepe a mezőgazdaságban

A szocialista agrárgazdaságtan – a múlt megszüpítésén, a nagyüzemek primátusának hirdetésén kívül – másik, tartósan tovább élő eleme az állam mezőgazdasági szerepvállalásának természetes igenlése, amely többnyire a mezőgazdaságnak juttatott költségvetési támogatásokkal összefüggésben merül fel. Az agárközgazdászok többsége az állam szerepét kizárólag az ágazatnak nyújtott támogatásokra korlátozza. A hazai agrárius körökben számos mítosz él a mai napig is a mezőgazdaság támogatottsági szintjével kapcsolatban. Az első és leggyakoribb agrárpanasz, hogy a mezőgazdaság támogatása folyamatosan csökken a nyolcvanas évek óta, sőt – *horribile dictu* – 1982 óta az ágazat nettó befizetője a költségvetésnek. Azonban a költségvetési adok-kapok egyenlegét vizsgáló számítások olyan módszertani problémákkal küzdenek, amelyek nemcsak alapjaiban kérdőjelezik meg azok helyességét, hanem azoknak az ágazat számára kedvezőtlen irányát is (lásd *Vági* [1991] és *Gaál* [1991] vitáját). Kétségtelen tény, hogy a mezőgazdasági támogatások 1986–1992 között jelentősen csökkentek, de a támogatások és az elvonások megtisztított egyenlege valószínűsíthetően inkább pozitív. Másrészt az élelmiszer-gazdaság támogatottságának helyzete az átmenet időszakában relatíven korántsem olyan rossz, ahogy azt a mezőgazdasági érdekképviselők szószólói és a hozzájuk kapcsolódó kutatók hangoztatják. 1992–1993-ban más iparágakkal összehasonlítva a mezőgazdaság és az élelmiszeripar kapta a legtöbb központi támogatást, ha az összes támogatást a nettó árbevételhez hasonlítjuk. 1993-ban a mezőgazdaság exportárbevételével csaknem megegyező nagyságú, míg az élelmiszeripar exportárbevételének csaknem egynegyedét elérő költségvetési támogatást kapott. A vállalkozásoknak nyújtott összes nemzetgazdasági támogatásokon belül a legnagyobb tételt az előbb említett exporttámogatások, valamint az agráripari és agrárpiaici támogatások adják (*Varga I.* [1995]). A magyar mezőgazdaság alkupozíciója a költségvetésen belül még a legkritikusabb években sem volt rossznak tekinthető a többi iparághoz képest, bár 1992-ig a korábbi időszakhoz viszonyítva egyértelműen romlott.

Az agrárprotekciónizmusról szóló viták második szintje arról szól, miképpen alakul a magyar mezőgazdaság támogatottsága nemzetközi összehasonlításban. A közkeletű agrárius vélekedés szerint „a világon mindenütt támogatják a mezőgazdaságot, kivéve hazánkat, Ausztráliát és Új-Zélandot” (*Varga Gy.* [1995]). Ez az állítás azonban több szempontból is árnyalásra szorul. A mezőgazdasági támogatásokat az úgynevezett PSE-mutató (*Producer Subsidy Equivalent*) segítségével hasonlíthatjuk össze a fejlett országokéval. Az OECD [1993] számításai szerint 1987–1992 között a fejlett országokban a mezőgazdasági támogatások mértéke 43–49 százalék között mozgott. Az egyes országok között jelentős eltérés van, a PSE-mutató értéke 1992-ben 3–71 százalék között szóródott. Magyarországon a vizsgált időszakban a PSE-mutató 44 százalékról 8 százalékra csökkent, amely igazolja a támogatások jelentős csökkentéséről fent írtakat. A korábbi OECD-átlaghoz közelítő érték tehát Ausztrália és Új-Zéland szintje közé esett vissza. A nyolcvanas évek számítási értékeit a hazai agrárkörökben vitatják, *Mészáros-Spitálszky* [1993] számításai erre az időszakra, alacsonyabb számokat mutattak, 1987-re 32 százalékot, míg 1992-re 5 százalékot. Az eltérések módszertani különbségekre vezethetők vissza. A támogatásleépítési stratégia a szomszédos országokban is némi eltéréssel megfigyelhető. Lengyelországban és hazánkban 1992-ig jelentősen csökkentették az agrártámogatásokat, majd utána azok ismét növekedésnek indultak. Ezzel szemben Csehországban egy folyamatos támogatásleépítési programot hajtottak végre. A fentiek eredményeképpen 1994-re mindegyik országban 20 százalék körül volt a PSE-mutató értéke (*OECD* [1996]).

A mezőgazdaság támogatottságát más módszerrel is mérhetjük, összevethetjük az összes mezőgazdasági támogatást a GDP-vel. A fejlett országok esetében 1988–1992 között a mezőgazdasági támogatások aránya a GDP-hez képest csak kis mértékben változott. Az

egyed-országok támogatottsági szintje ebben az esetben is jelentősen különbözik egymástól, 0,1–2,7 százalék között szóródott. A magyar adatok némi meglepetést keltenek az előzőekhez képest, ugyanis 1988-ban a fenti mutató értéke 5,8 százalék volt, amely több mint 2,5-tel haladta meg az OECD-átlagot. A támogatásleépítési program hatására 1992-ben a támogatottsági mutató értéke 1,6 százalék volt szemben az OECD átlaggal, amely 2,1 százalékot mutatott. Meg kell jegyezni azonban, hogy az OECD-országok között is jelentős szóródást lehetett tapasztalni, például az Egyesült Államokban ez az érték 1,5, míg Kanadában 2,3 százalék volt. Magyarország 1992-ben tehát a fejlett ipari országok átlagánál kevésbé támogatta mezőgazdaságát. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a vizsgálatok csak a fejlett országokra vonatkoznak. Ha a fejlettség szempontjából hasonló fokozatú országokkal, vagy akár a fejlődő országokkal vetjük össze magunkat, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy ott általában adóztatják a mezőgazdaságot (*Schiff–Valdes* [1992]). A támogatások megfelelő vagy kívánatos szintjéről szóló elmélkedések nem sokat mondanak, illetve elfeledkeznek arról, hogy mire is érdemes fordítani a mezőgazdaság támogatására szánt összeget. Az agrártámogatások egy lehetséges rendszerének néhány alapeleméről mindössze egy tanulmány született (*Juhász–Mohácsi* [1995]).

A kérdésfeltevésnek ez a módja – milyen mértékben kell támogatni a mezőgazdaságot – megkerüli azt az alapproblémát, hogy miért is van egyáltalán szükség állami beavatkozásra az agrárgazdaságban. A tradicionális agrárius válasz, amelyet a hazai közvélemény széles körben elfogad, a mezőgazdaság különféle termelési sajátosságaira hivatkozik: az időjárástól és a biológiai adottságoktól függő termelésingadozás, a hosszú termelési ciklus, az inverz kínálati magatartás, a ciklikus áringadozás, a mezőgazdaságot input- és outputoldalon körülvevő monopol- és oligopolpiaci struktúrák. Ezek a sajátosságok azonban az agrárgazdaságtan főárama szerint sem külön-külön, sem együtt nem vezetnek olyan speciális agrárproblémához, amelyet az államnak kellene megoldania. Azonban a mezőgazdaság sajátos piaci kudarcaira építő modern érvelés sem ad megnyugtató támaszt az agrárprotekciónizmus híveinek. A mezőgazdaság támogatása mellett szóló elméleti érvek – jövedelemdiszparitás, instabilitás, a beruházások szuboptimális szintje – ugyanis jórészt megalapozatlanok, és empirikusan is gyenge lábakon állnak (*Fertő* [1996a]). Az állami beavatkozás egyre költségesebbé váló kudarcai a mezőgazdaságban, a különböző agrárpolitikai eszközök mindinkább célellentétessé váló hatásai megingatták az agrárgazdaságtani főáram képviselőinek hitét a kormányzati szerepvállalás pozitív eredményeit illetően. Az ötvenes években még általános volt az a vélemény az agrárközgazdászok körében, hogy az államnak jelentős szerepet kell vállalnia a mezőgazdaságban. Nemcsak az agrárgazdaságtan fejlődése a mezőgazdaság problémáinak megértésében, hanem elsősorban a fejlett országokban követett agrárpolitikai gyakorlat nyomán elhárító kormányzati kudarcok játszottak döntő szerepet abban, hogy meggyőzzék a kutatókat: lényegesen csökkenteni kell az állam szerepvállalását a mezőgazdaságban (*Gardner* [1996]). Ennek a felismerése vezetett arra, hogy megkülönböztetik az úgynevezett ragadozó és termelő típusú politikákat (*Rausser* [1982]).³

³ A ragadozó politika azt jelenti, hogy az állam újraelosztja a jövedelmeket, és ezekhez nem kapcsolódnak hatékonysági követelmények. Ide sorolhatjuk például az exporttámogatásokat, ártámogatásokat, kereskedelmi korlátozásokat stb. Ezzel szemben a termelő jellegű politika célja, hogy korrigálja a piac kudarcait vagy közjóságok előállítását biztosítsa, például piaci információs rendszerek, a piacok átláthatóságának a javítása, kutatás és fejlesztés támogatása. Az ilyen politikáknak általában semleges elosztási hatásai vannak.

Mezőgazdasági piacsabályozás: gyakorlat és elmélet

A piacgazdasági átmenet másik kutatási területét a hétköznapi tapasztalat kényszerítette ki. A kilencvenes évek elején a hazai agrárválság leglátványosabb jelei a mezőgazdasági termékpiacon jelentkeztek, ahol egyszerre volt jelen a hiány és a túlkínálat. A tervgazdaságból örökölt szabályozási technikák ugyanis már csak korlátozott hatékonysággal működtek a kialakulóban lévő piaci körülmények között, másrészt az új piacconform szabályozás kiépítése meglehetősen lassan és ellentmondásosan haladt. A kutatók figyelem ezért szükségszerűen a mezőgazdasági termékpiacon szabályozása felé fordult, ezen belül is elsősorban a fejlett országok, főképp az Európai Unióban folytatott szabályozási gyakorlat megismerésére (*Éder [1995], Halmai [1992], Pálovicsné-Varga [1991], Lányi-Fertő [1993], Szabó-Újhelyi [1991]*). Az államigazgatás által a kutatások elé állított feladat kettős volt. Egyrészt meg kellett ismerni a fejlett országok mezőgazdasági piacsabályozásának legfontosabb eszközeit és intézményrendszerét, másrészt az így szerzett tapasztalatok alapján javaslatokat kellett megfogalmazni az kiépülőben lévő hazai agrárpiacon szabályozás számára. A vizsgálatok inkább egy-egy konkrét állami eszköz vagy részpiaci szabályozás leírására törekedtek, azonban azok hatásmechanizmusai nem nagyon foglalkoztak. Az agrárpiacon rendtartásról szóló törvény 1993-as elfogadása után azonban ezek a kutatások fokozatosan elhaltak, és helyüket csak részben vették át a már korábban beindult (*Halmai [1991], Lányi-Fertő [1993], Szabó [1993]*), a magyar szabályozás működését középpontba állító szórványos elemzések (*Halmai [1996], Pálovicsné [1996], Sipos [1995a]*). Mivel a kutatások elég esetlegesen kapcsolódtak egymáshoz, ezért ezek révén csak egy igen töredékes mozaikkép alakulhatott ki a hazai állapotokról. A tanulmányokból levonható közös konklúzió, hogy a honi agrárpiacon-sabályozás rossz úton jár, s a valóságban nem is működik. A kormányzat gyakran kétségbeesett intézkedései, amelyekkel a rendszeresen fellépő részpiaci válságokat akarja orvosolni, sok esetben ahelyett, hogy tompítanak az árciklusokat, inkább felerősíti azokat. Ennek az oka, hogy a mezőgazdasági piacon intézményrendszere fejletlen, következésképpen a piacon átláthatósága meglehetősen rossz, így az állam piacon szimuláló vagy annak funkcióit átvenni kívánó akciói szükségszerűen termelik újra és erősítik fel a piaci zavarokat. Az állam tehát nemcsak a tervgazdaságban, hanem a fejletlen piacgazdaság körülményei között sem jeleskedik a mezőgazdasági piacon szabályozásában.

Míg a mezőgazdasági piacon szabályozásának gyakorlata viszonylag nagy hangsúlyt kapott a kutatásokban, addig a mögötte lévő elméleti háttér iránt meglehetősen gyér volt az érdeklődés. Pedig a különböző agrárpolitikai intézkedések jóléti közgazdaságtan eszközeivel való elemzése – és annak kiterjesztése a mikroökonómia és az új intézményi közgazdaságtan újabb fejleményeivel – rendkívül sokat fejlődött az elmúlt húsz esztendőben. Az új elméleti eredmények feldolgozása, illetve hazai alkalmazása azonban még továbbra is gyerekcipőben jár. Ez annak ellenére így van, hogy például az agrárpolitika által is alkalmazott kereskedelempolitikai eszközök egy részének alapmodelljei már korábban is olvashatók voltak a magyar nyelven hozzáférhető nemzetközi gazdaságtannal és kereskedelempolitikával foglalkozó tankönyvekben. A hazai agrárközgazdák túlnyomó többségének azonban továbbra is sikerült megőrizni tradicionális immunitását az agrárpolitika egyre szofisztikáltabbá váló modelljeivel szemben. Idáig csupán néhány szórványos kísérlet történt a különböző agrárpolitikai eszközök alapmodelljeinek bemutatására. Ezek azonban inkább egy adott szabályozási eszköz – mint például az exporttámogatások az Egyesült Államok gabonapiacán (*Éder [1995]*), és az EU közös agrárpolitikájának ártámogatási modellje (*Halmai [1995]*) – bemutatását szolgálják. Másrészt sor került a mezőgazdasági árak stabilizálását szolgáló állami intézkedésekkel kapcsolatos elméleti problémák feldolgozására (*Fertő [1995]*).

Az Európai Unió

A harmadik kutatási témát is a gyakorlat kényszerítette ki. Az Európa Unióhoz való csatlakozásunk várhatóan egyik legérzékenyebb területe a mezőgazdaság lesz. A magyar érdekek megfelelő színvonalú képviselője elmélyült elemzéseket igényel(ne). A kutatások egyik iránya ennek megfelelően természetesen az EU közös agrárpolitikájának a megismerésére irányult. A korábban már említett, a mezőgazdasági piacok szabályozásának vizsgálatára koncentráló tanulmányok mellett elkészült az Európai Unió agrárrendszerét bemutató könyv (*Halmai [1995]*).

A vizsgálatok másik része az Európai Unióval kötött társulási szerződésnek a mezőgazdaságra gyakorolt hatásait elemezte. A mezőgazdasági érdekvédelmi szervezetek a társulási szerződéssel mindkét fél oldalán elégedetlenek voltak, a másik partnernek nyújtott túlzott engedményekkel vádolták kormányait. Mind az Európai Unióban mind itthon a tudomány is részt vett a mezőgazdasági érdeksérelmek megalapozásában. A hazai kritika élesen bírálta az Európai Uniót a meglehetősen szűkkeblű kedvezményekért, illetve a magyar kormányt ennek elfogadásáért. Érvelését az Európai Unió és Magyarország közötti mezőgazdasági kereskedelem romló arányával igyekezett alátámasztani (*Kiss [1992], [1993]*). A kereskedelmi hatásokat vizsgáló elemzők másik csoportja viszont arra hívta fel a figyelmet, hogy árualap hiányában az Európai Unió által adott kvótákat nem sikerült kihasználni, illetve a Nyugat-Európából származó import bázisa nagyon alacsony volt (*Halmai [1993], Meisel-Mohácsi [1993] Vajda [1992]*). Ráadásul paradox módon akkor csökkent az Európai Unióba irányuló magyar agrárexport, amikor valamelyik kedvezmény életbe lépett (*Halmai [1995]*). A társulási szerződés nyugat-európai, a hazainál lényegesen szofisztikáltabb kritikáinak négy fontos irányzata – a koncessziók nagyságrendje, a versenysemlegesség sérelme, a privilegiált piacra jutás magas költségei, a globális jóléti kritika – különböztethető meg (részletesen ismerteti *Halmai [1993]*).

Az Európai Unióhoz való csatlakozás stratégiájának kidolgozása számos hatásvizsgálat elvégzését igényelné. Már megjelent ugyan a végrehajtandó feladatokról és kívánatos stratégiáról az államigazgatás által kijelölt szakértők tézisyűjteménye (*Varga Gy. [1996]*), amely inkább egy indulatos vitairatra hasonlít. Ez nem is csoda, hiszen nem támasztja alá semmilyen háttérszámítás. A teendők kimerülnek a jogharmonizációs feladatok megoldásában, de az Európai Unió termelő jellegű politikáinak átvételéről még nem hallani, mint például a mezőgazdasági piacok különböző szintjeinek kiépítése vagy a piaci átláthatóság megteremtése, szaktanácsadás. Bár mind az Európai Uniónak, mind más csatlakozni kívánó országoknak már megvannak a csatlakozás hatásait vizsgáló ökonometriai modelljei, ahogy ez a nemrég csatlakozott EFTA-országok esetében történt, addig nálunk mindössze egy, a fentieknél módszertanilag szerényebb igényekkel fellépő modell készült el (*Halmai-Pálovicsné [1997]*).

Összegzés helyett

Hogyan értékelhetjük az átmeneti időszak agrárgazdaságtanának eredményeit? Az eddigiekből talán kiderült, hogy a posztoszocialista agrárátalakulás problémáinak kibogozásához továbbra is a régi, jó életlen balta volt a legfőbb segítség, amelyet azóta mintha a rozsda is belepert volna néhány helyen. A szocialista agrárgazdaságtan hosszúra nyúlt árnyai még mindig rávetülnek az elemzések többségére. A terepet továbbra is az „ideológiába oltott, agárpolitikai locsogás” uralja. A hazai agráriusok számára nem túl szimpatikus, konzervatív kormányzat politikai felhangoktól zajos, publicisztikai színvonalú

pocskondiázása nem helyettesíthette az elmélyült elemzéseket. Bár az indulatok emberi szempontból érthetőek, hiszen az agrárkérdések mindig túlpolitizáltak voltak, mindez nem ad okot arra, hogy a normál tudományos tevékenység alapvető kritériumait a szocialista agrárgazdaságtan hagyományait követve, továbbra is semmibe vegyék. A tanulmányok túlnyomó része nemcsak elméleti, hanem módszertani igénytelenséggel is íródott. Ezt részben az is jól jelzi, hogy az elmúlt hét évben egy publikált kutatás sem használt még alapvető ökonometriai módszereket sem.

A vizsgálatok kisebb része igyekszik a „reform-agrárgazdaságtan” pozitív hagyományait követve, ideológiai felhangok nélkül korrekt képet adni az elmúlt évek mezőgazdasági fejlődéséről. A „nőtt–csökkent”, konjunktúrajelentés-szerű elemzések viszont továbbra sem tudják ötvözni a főáram elméleti és módszertani újdonságait. A hagyományos módszertannal folytatott kutatások mellett kevés energia marad a főáram régi és új eredményeinek a feldolgozására. A kutatások legnagyobb megrendelője, így az anyagilag is fontosnak minősülő témák meghatározója továbbra is az államigazgatás maradt, a kutatások elvégzése pedig nem igényli a tudomány újdonságait. Ennek következtében a *l'art pour l'art* típusú, a főáram iránt érdeklődő elméleti kutatásoknak úgy tűnik jó időre befejezett. A köldöknézegető, „csak intellektuálisan érdekes” vizsgálatoknak azonban sok esetben gyakorlati haszna is lehetne. A szocialista agrárgazdaságtan átpolitizált nyelvezte ugyanis csak a korábbi hagyományos agrárpanaszok imamalomszerű ismételtetésére alkalmas, az átmenet és a fejlett piacgazdaságok mezőgazdasági problémáinak megértése, diagnosztizálása esetleg megoldása elsősorban a főáram konceptuális sémájában lehetséges.

A fenti folyamatok eredményeképpen cseppet sem meglepő, hogy miközben tőlünk nyugatra paradigmaváltást sürgetnek az agrárgazdaságtanban (*Schmitt* [1993]), mi még a régi leckét sem tudjuk rendesen. A nyugati főáramtól való lemaradásunk sajnos akkor is tény marad, ha nem „Chicago vagy Oxford a mérce” (*Kovács* [1996]), vagy esetünkben a szakmai topfolyóirat, az *American Journal of Agricultural Economics* által támasztott követelmények. A hazai agrárgazdaságtan provincializmusa, illetve nemzetközi versenyképességének alacsony szintje sajnos nemcsak a szemleíró szubjektív ízlésen vagy az általa fontosnak tartott témák iránti honi érdektelenség fölötti kesergésen alapul.

A hazai agrárközgazdászok nemzetközi versenyképességének helyzetét jól mérhetjük az idegen nyelvű publikációs teljesítménnyel. Az Econlit adatbázis, amely évtizedekre visszamenően tartalmazza az angol nyelvű szakirodalomban, valamint a fontosabb német és francia szakmai folyóiratokban megjelent publikációkat és könyvrészleteket, korlátaival együtt is jó eszköze lehet az idegen nyelvű publikációs teljesítmények mérésének (*Laki* [1995]). A következők táblázatban az Econlit adatbázis segítségével bemutatjuk a hazai agrárközgazdászok 1990–1996 közötti nemzetközi tudományos teljesítményét.

Az alacsony számú (27) publikáció mindössze 14 kutató nevéhez fűződik. A publikációk tényleges száma valójában alacsonyabb, mivel öt cikk magyar társszerzők műve, így azok mindegyik szerzőjének nevével szerepelnek. Külföldi társszerzőkkel három írás jelent meg. A szóródás azonban nagyon nagy. Csáki Csabának nyolc publikációja van, továbbá két gyűjteményes kötet szerkesztésében vett részt, amelyet nem számoltunk külön. A nagy tekintélyű lapokban megjelent öt tanulmány, amelyből kettőt szintén Csáki jegyez, mindössze két folyóiraatra korlátozódik: az *American Journal of Agricultural Economics* és a *European Review of Agricultural Economics*. Ez részben nem meglepő, mivel a legtekintélyesebb kilenc folyóiratból négy nem jár egyik magyar könyvtárba sem. Az agrárközgazdászok külföldi publikációs teljesítményét tovább rontja, hogy olyan kutatók is hozzájárultak az „ágazat” eredményéhez, akik nem kifejezetten agrárközgazdászok (Harcza István, Kiss Judit, Lányi Kamilla). A fenti rövid vizsgálat világosan mutatja a hazai agrárközgazdaságtan periférikus helyzetét a nemzetközi tudományos közéletben. Úgy tűnik, hogy a többnyire politikai irányultságú hazai elemzések iránt nincs

1. táblázat

A hazai agrárközgazdászok nemzetközi publikációi⁴

A megjelenés helye	Darab
Nagy presztízsű agrárgazdasági folyóirat	5
Egyéb nem agrárgazdasági folyóirat	1
Könyv vagy gyűjteményes kötet	8
Kelet-európai angol nyelvű folyóirat	13
Összesen	27

nagy nemzetközi kereslet. A helyzet minden bizonnyal tovább fog romlani, mivel az átalakulás első szakaszának lezárulásával egyre kevésbé leszünk érdekesek, így végleg beszűkülhet a tér a hazai folyamatok bemutatását a hagyományos módon elemző tanulmányok számára.

A hogyan nyugatosodjunk, illetve hogyan zárkozzunk fel a nemzetközi szellemi élvonalhoz problémája azonban nemcsak számunkra fontos kérdés. A lényegesen jobb szellemi állapotban lévő német agrárközgazdászok is versenyképességük elvesztése, illetve csökkenése miatt panaszkodnak, és mind többen sürgetik az amerikai standardokhoz való közeledést (*Heckelei–Witzke* [1995], *Schmitt* [1996]). Miközben a hazai agrárgazdaságtan jobb esetben is csak egy helyben topog, addig a korábban lesajnált posztiszocialista versenytársaink (lengyelek, bulgárok) – úgy tűnik – sikeresen próbálnak beilleszkedni a nyugat-európai szellemi közéletbe, amelyet az európai folyóiratokban terjedő publikációk és a rangosabb egyetemeken elnyert tanári állások is alátámasztanak.⁵ A fenti gondolatmenet persze csak akkor értelmezhető, ha elfogadjuk, hogy nemcsak a mezőgazdaságunknak, hanem a hazai agrárközgazdaságtannak is be kell lépni legalább az Európai Unióba.

Ha mégis válaszolni akarunk a címben feltett költői kérdésre, elmondható, hogy esélyünk van egy újabb nagy lehetőség elszalasztására, hogy felzárkozzunk legalább a nyugat-európai színvonalhoz. Mit hozhat a jövő a magyar agrárgazdaságtan számára e nem túlzottan lelkesítő leltár tükrében? Amennyiben az eddigi tendenciák továbbra is érvényesülnek, akkor sajnos nagy valószínűséggel előre jelezhető, hogy egyre tovább fog mélyülni a szakadék a viharos gyorsasággal fejlődő főáram és a hazai agrárius, önmaga levében fortyogó, többnyire még mindig a szocialista agrárgazdaságtan régi varázsszavait bűvös talizmánként ismételtető közgondolkodás között.

⁴ A táblázatban a nagy presztízsű agrárgazdasági folyóiratok, amelyek benne vannak az Econlit adatbázisában, így az *American Journal of Agricultural Economics*, *Australian Journal of Agricultural Economics*, *Canadian Journal of Agricultural Economics*, *European Review of Agricultural Economics*, *Journal of Agricultural Economics*, *Journal of Agricultural and Applied Economics*, *Journal of Agricultural and Resource Economics*, *Land Economics*, *Review of Marketing and Agricultural Economics*; a kelet-európai angol nyelvű folyóiratok mindössze három újságra korlátozódnak: *Acta Oeconomica*, *Russian and Eastern European Finance and Trade*, *MOCT-MOST*.

⁵ Számos bolgár és lengyel publikációval találkozhatunk az *Agrarwirtschaft*, a *Berichte über Landwirtschaft*, illetve a *Food Policy* című folyóiratok hasábjain. Davidova professzori állása a londoni egyetem Wye College-ban azt mutatja, hogy a kelet-európai tudósoknak sem lehetetlen jó hírű nyugat-európai egyetemeken állásának elnyerése.

Irodalom

- BARDHAN, P. [1989]: *The Economic Theory of Agrarian Institutions*. Oxford University Press, Oxford.
- BENET IVÁN [1995]: A föld, az istenadta föld.... Statisztikai Szemle, 3. sz.
- BINSWANGER, H. P.–ROSENZWEIG, M. R. [1986]: Behavioral and Material Determinants of Production Relations in Agriculture. *Journal of Development Studies*, 22. évf. 3. sz.
- BINSWANGER, H. P.–DENINGER, K.–FEDER, G. [1995]: Power, Distortion, Revolt and Reform in Agricultural Land Relations. Megjelent: *Behrman, J.–Srinivasan, T. N.* (szerk.): *Handbook of Development Economics* Vol.3B. North-Holland, Amsterdam, 2659–2772. o.
- BROOKS, K.–GUASH, L.J.–BRAVERMAN, A.–CSÁKI, Cs. [1991]: Agriculture and the Transition to the Market. *Journal of Economic Perspectives* 5. évf. 4. sz. 149–161. o.
- CSÁKI CSABA (szerk.) [1981]: *Operációkutatási módszerek alkalmazása a mezőgazdaságban*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- CSÁKI CSABA [1994]: Merre tart Közép-Kelet-Európa Mezőgazdasága? *Magyar Tudomány. Új Folyam* 6. sz. 659–668. o.
- CSÁKI CSABA [1995]: Magyar agrárpolitika a rendszerváltás éveiben. *Társadalom és Gazdaság Közép és Kelet-Európában*. 15–28. o.
- CSÁKI CSABA–RABÁR FERENC [1990]: Nemzetközi fejlődés – magyar agrárpolitika. Egy mezőgazdasági világmódel tanulságai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- CSERESNÉ KOVÁCS ZSUZSA [1991]: Megjegyzések a családi gazdaság, családi gazdálkodás, kistermelés, részmunkaidős gazdaság fogalmához. *Gazdálkodás*, 12. sz.
- CSERESNÉ KOVÁCS ZSUZSA [1992]: További adalékok a családi gazdaságok természetrajzához. *Gazdálkodás*, 5. sz.
- DONÁTH FERENC [1978]: Tulajdon és hatékonyság. Szövetkezeti Kutató Intézet, Közlemények 144. Budapest.
- ÉDER TAMÁS [1995]: Az állam szerepe az Egyesült Államok gabonaágazatában. *Európa Fórum*, 3. sz.
- ELEK SÁNDOR [1991]: Részmunkaidős családi farmok Nyugat-Európában. *Európa Fórum*, 3. sz.
- FEHÉR ALAJOS–BÁLINT DÉNES [1991]: A családi gazdaságok kialakulása Észak-Magyarországon. *Gazdálkodás*, 7-8. sz.
- FEHÉR ALAJOS [1992]: Még egyszer a családi gazdaság fogalmáról és jövedelemérdekeltségéről. *Gazdálkodás*, 4. sz.
- FEKETE FERENC–HEADY, E. O.–HOLDREN, B. R. [1977]: *Célok és optimumok a mezőgazdaságban*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- FERTŐ IMRE–JUHÁSZ PÁL–MOHÁCSI KÁLMÁN [1991]: A magyar élelmiszer-gazdaság gondjai és lehetőségei. *Európa Fórum*, 2. sz.
- FERTŐ IMRE [1994]: A mezőgazdaság átalakulása Kelet-Közép-Európában. *Európa Fórum*, 3. sz.
- FERTŐ IMRE [1995]: A mezőgazdasági árak stabilizálásának problémáiról. *Közgazdasági Szemle*, 3. sz.
- FERTŐ IMRE [1996a]: A mezőgazdaság a piacgazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 2. sz.
- FERTŐ IMRE [1996b]: A vertikális koordináció a mezőgazdaságban. *Közgazdasági Szemle*, 11. sz.
- GAÁL GYULA [1990]: Vita múltból, jelenről, jövőről. *Közgazdasági Szemle*, 7-8. sz.
- GAÁL GYULA [1991]: Az érzelmek iskolája – Vági Ferenc cikkéhez. *Közgazdasági Szemle*, 7-8. sz.
- GARDNER, B. L. [1987]: *The Economics of Agricultural Policies*. Macmillan Press, New York.
- GARDNER, B. L. [1996]: Why Experts on the Economics of Agriculture Have Changed Their Policy Tune. Megjelent: *Antle, J. M.–Sumner, D. A.* (szerk.): *The Economics of Agriculture*. Volume 2. Papers in Honor of D. Gale Johnson. University of Chicago Press, 225–243. o.
- GAZDAG LÁSZLÓ [1992]: Kitérés pontok és zsákutcák. *Gazdálkodás*, 12. sz.
- HALLAM, A. [1993]: Empirical Studies of Size, Structure and Efficiency in Agriculture. Megjelent: *Hallam, A.* (szerk.): *Size, Structure, and Changing Face of American Agriculture*. Westview Press, Boulder, 204–231. o.
- HALMAI PÉTER [1991]: Az agrárpiacon rendtartás kiépítésének lehetőségei. *Kereskedelmi Szemle*, 12. sz.

- HALMAI PÉTER [1992]: Agrárpiazi intézmények, terméktanácsok. Gazdálkodás, 12. sz. 1–15. o.
- HALMAI PÉTER [1993]: Magyar agrárexport és EK-társulás. Társadalmi Szemle, 6. sz.
- HALMAI PÉTER (szerk.) [1995]: Az Európai Unió agrárrendszere. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- HALMAI PÉTER [1996]: Agrárpiazi zavarok az átmeneti gazdaságban. Megjelent: Agrárátalakulás, stabilizáció, modernizáció. MTA Agrárközgazdasági Bizottság, Budapest, 89–94. o.
- HALMAI PÉTER–PÁLOVICS BÉLÁNÉ [1997]: Az EU-tagság agrárgazdasági hatásmechanizmusai. Kül-gazdaság, 2. sz.
- HARCSA ISTVÁN–KOVÁCH IMRE–SZELÉNYI IVÁN [1994]: A posztszocialista válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban. Szociológiai Szemle, 3. sz.
- HARCSA ISTVÁN [1994]: Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók. Társadalomstatistikai füzetek 3. KSH, Budapest.
- HARCSA ISTVÁN [1996]: Paraszti gazdaságok, mezőgazdasági vállalkozók. Társadalomstatistikai füzetek 3. KSH, Budapest.
- HAYAMI, Y.–OTSUKA, K. [1993]: The Economics of Contract Choice. An Agrarian Perspective. Clarendon Press, Oxford.
- HECKELEI, TH.–WITZKE, H-P. [1995]: Gedanken zu Aufgaben und Wettbewerbsfähigkeit der deutschen Agrarökonomie. Agrarwirtschaft, 44. évf. 12. sz. 430–432. o.
- HELMBERGER, P. G.–CHAVAS, J. P. [1996]: The Economics of Agricultural Prices. Prentice Hall, New Jersey.
- HOFF, K–BRAVERMAN, A.–STIGLITZ, J. E. [1993]: The Economics of Rural Organizations. Oxford University Press, Oxford.
- HORVÁTH GÁBOR [1992]: Sikerágazatból stabilizáló ágazat? Gazdálkodás, 2. sz.
- JOHNSON, N. L.–RUTTAN, V. W. [1994]: Why Are Farms So Small? World Development, 22. évf. 5. sz. 691–706. o.
- JUHÁSZ PÁL [1973]: A mezőgazdaság fejlődésében megnyilvánuló tehetetlenségről. Szövetkezeti Kutató Intézet, Közlemények, 73. Budapest.
- JUHÁSZ PÁL [1982]: Agrárpiazi, kisüzem, nagyüzem. Medvetánc, 1. sz. 117–140. o.
- JUHÁSZ PÁL [1988]: Zsákutcában van-e a magyar mezőgazdaság? Medvetánc, 1. sz.
- JUHÁSZ PÁL–MOHÁCSI KÁLMÁN [1993]: Magyar élelmiszer-gazdaság – tények, problémák, lehetőségek. Közgazdasági Szemle, 7–8. sz.
- JUHÁSZ PÁL–MOHÁCSI KÁLMÁN [1994]: Az élelmiszer-gazdaság átalakításának ellentmondásai. Közgazdasági Szemle, 7–8. sz.
- JUHÁSZ PÁL–MOHÁCSI KÁLMÁN [1995]: Az agrárágazat támogatásának néhány összefüggése. Közgazdasági Szemle, 5. sz.
- KENDŐZETLENÜL ...[1995]: Kendőzetlenül a mezőgazdaságról. Statisztikai Szemle, 11.sz.
- KESERŰ JÁNOS [1993]: Rendszerváltás az agrárgazdaságban. Társadalmi Szemle, 3. sz.
- KISS JUDIT [1992]: Társulás után (Az EK-társulás és a magyar mezőgazdaság). Külgazdaság, 9. sz. 12–23. o.
- KISS JUDIT [1993]: Társulás után – remények és realitások. Külgazdaság, 1. sz.
- KOPÁTSY SÁNDOR [1986]: Agrárpolitikánk történelmi mozgáster. Medvetánc, 4. sz.
- KOMLÓ LÁSZLÓ [1982]: Hogyan iparosodik mezőgazdaságunk? Medvetánc, 1982. 4.-1983. 1. sz.
- KOVÁCS JÁNOS MÁTYÁS [1996]: Örökség – utánpótlás – felfedezés. Közgazdasági gondolkodás Magyarországon 1989 után. Közgazdasági Szemle, 4. sz.
- LAKI MIHÁLY [1995]: Zárthelyi dolgozat. BUKSZ, 1. sz.
- LÁNYI KAMILLA [1984]: A gazdaságos növekedés és export korlátai a magyar mezőgazdaságban. Külgazdaság, 8. sz.
- LÁNYI KAMILLA [1985]: Magyar mezőgazdaság: exportfőlősleg vagy főlősleges növekedés. Külgazdaság, 3. sz.
- LÁNYI KAMILLA [1992a]: Agrárelmélet és agrárpolitika. Napi, 268. (343.) sz. november 21. 4. o.
- LÁNYI KAMILLA [1992b]: A hazai agrárgazdaság válságának természetéről. Kapu, 5. sz. 35–36. o.
- LÁNYI KAMILLA–FERTŐ IMRE [1993]: Az agrárpiazi felépítése a fejlett ipari országokban és a magyar rendtartás. Külgazdaság, 1. sz. 34–59. o.
- MEISEL V. SÁNDOR–MOHÁCSI KÁLMÁN [1993]: A társulási szerződés és a magyar agrárágazat. Európa Fórum, 1. sz.

- MÉSZÁROS SÁNDOR–SPITÁLSZKY MÁRTA [1993]: A magyar mezőgazdaság támogatottságának nemzetközi összehasonlítása. Agrárgazdasági Kutató és Informatikai Intézet.
- MOCSÁRY JÓZSEF [1994]: Az agrárjátszma tegnap, ma holnap. Valóság, 3. sz.
- NÉMETH FERENC–VATI LÁSZLÓ [1995]: Egyéni gazdálkodás a mezőgazdaságban. Statisztikai Szemle, 8–9. sz.
- NÉMETH JÓZSEFNÉ–RÓZSA BÉLA–VITA LÁSZLÓ [1986]: A magyar mezőgazdaság nemzetközi összehasonlításban. Statisztikai Szemle, 4. sz.
- OECD [1993]: Magyarország agrárpolitikájának áttekintése. Párizs.
- OECD [1996]: Agricultural Policies, Markets and Trade. Monitoring and Outlook 1996. In the Central and Eastern European Countries, The New Independent States and China. Párizs.
- PÁLOVICS BÉLÁNÉ [1996]: Az agrárpiaci rendtartásról. Megjelent: Agrárátalakulás, stabilizáció, modernizáció. MTA Agrárközgazdasági Bizottság, Budapest.
- PÁLOVICS BÉLÁNÉ–VARGA GYULA [1991]: Magyarország agrárgazdasága és az Európai Közösség. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest.
- RAUSSER, G. C. [1982]: Political Economic Markets = PESTs and PERTs in Food and Agricultural Policies. American Journal of Agricultural Economics 64. évf. 821–833. o.
- ROUMASSET, J. [1995]: The nature of agricultural firm. Journal of Economic Behavior and Organization, 26. évf. 161–177. o.
- RÓZSA BÉLA–VITA LÁSZLÓ [1988]: A magyar mezőgazdaság hatékonysága nemzetközi összehasonlításban. Statisztikai Szemle, 10. sz.
- SÁNTHA ATTILA [1989]: Napjaink agrárvitáiról. Közgazdasági Szemle, 9. sz.
- SCHIFF, M.–VALDES, A. [1992]: A Synthesis of the Economics in Developing Countries. The Political Economy of Agricultural Pricing Policy. Volume 4. Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- SCHMITT, G. [1989]: Warum ist Landwirtschaft eigentlich überwiegend „bäuerliche Familienwirtschaft“? Berichte über Landwirtschaft, 67. évf. 161–219. o.
- SCHMITT, G. [1993]: Wechsel der Paradigmen in der Agrarökonomie? Berichte über Landwirtschaft, 71. évf. 586–608. o.
- SCHMITT, G. [1996]: Gedanken zu Aufgaben und Wettbewerbsfähigkeit der deutschen Agrarökonomie. Agrarwirtschaft, 45. évf. 4–5. sz. 207–209. o.
- SIPOS ALADÁR [1995a]: Az átalakulás dilemmái a magyar mezőgazdaságban. Társadalom és Gazdaság Közép és Kelet-Európában, 3. sz.
- SIPOS ALADÁR [1995b]: Az Agrárpiaci Rendtartás kérdőjelei. Kereskedelmi Szemle, 1. sz.
- SIPOS ALADÁR–HALMAI PÉTER [1988]: Válaszúton az agrárpolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- SIPOS ALADÁR–HALMAI PÉTER [1991]: Az agrárpolitikai célok alternatívái és dilemmái. Valóság, 9. sz.
- SIPOS ALADÁR–HALMAI PÉTER [1993]: Jelenkori agrárproblémák. Magyar Tudomány, 2. sz.
- SZABÓ MÁRTON [1993]: Agrárpiac-szabályozás az Agrárpiaci Rendtartást Koordináló Bizottság keretében (1991–1992). Agrárgazdasági Kutató Intézet.
- SZABÓ MÁRTON–ÚJHELYI TAMÁS [1991]: Nemzetközi tapasztalatok az agrárrendtartásokról. Agrárgazdasági Kutató Intézet.
- SZAKÁL FERENC [1994]: A tranzakciós és szervezési költségek szerepe a mezőgazdasági struktúra alakításában. Gazdálkodás, 1. sz.
- SZÉP KATALIN [1994]: Mezőgazdasági kistermeléssel foglalkozó háztartások gazdálkodási modelljei. Szigma, 1–2. sz.
- TÓTH ANTAL ERNŐ [1982]: A mezőgazdasági kistermelés árutermelési tendenciái, jövedelme és annak szabályozása. Közgazdasági Szemle, 9. sz.
- VÁGI FERENC [1991]: Támogatott vagy saját lábón álló a mezőgazdaság? Közgazdasági Szemle, 7–8. sz. 898–912. o.
- VAJDA LÁSZLÓ [1992]: Társulás után – eredmények és feladatok. Külgazdaság, 12. sz.
- VARGA GYULA [1990]: Agrárpolitikai viták és a kutatói lelkiismeret. Közgazdasági Szemle, 7–8. sz.
- VARGA GYULA [1995]: Magyarország mezőgazdasága és az EU. Külgazdaság, 1. sz.
- VARGA GYULA [1996]: Az EU-csatlakozás és az agrárproblémák. Társadalmi Szemle, 10. sz.
- VARGA ISTVÁN [1995]: Fiskális járadékszerzés hanyatló iparágakban és válságövezetekben. Kutatási beszámoló a Pénzügyminisztérium számára, Budapest.